

62

ΙΑΝ-ΦΕΒ-ΜΑΡ-ΑΠΡ
2016

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΑ ΔΡΩΜΕΝΑ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΗ ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΦΕΛΟΥΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗΣ
ΠΟΛΛΑΠΛΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΔΗΜΟΥ ΒΕΡΟΙΑΣ

Οι Μηούδες της Νάουσας και οι Προσωπίδες των Ιωαννίνων

Χρήστος Σ. Ζάλιος

Εκπαιδευτικός - Συγγραφέας

Κατά περίοδο της τουρκοκρατίας, πολλά από τα έθιμα των Ελλήνων συνεχίστηκαν και διατηρήθηκαν κυρίως μέσα στα αποκριάτικα έθιμα και σ' αυτά του δωδεκαήμερου.

Η προσωπιδοφορία την περίοδο των Αποκριών θεωρήθηκε πάντα ως ένα από τα ισχυρότερα έθιμά τους και σε πολλές περιπτώσεις το απαίτησαν ως προνόμιο από την τουρκική ηγεσία. Οι Τούρκοι πάλι από την πλευρά τους, κατά την συνθησιμένη τακτική τους προς τους λαούς που κατακτούσαν, όποτε τους συνέφερε σέβονταν τα έθιμα των κατακτημένων λαών και παραχωρούσαν εκτός από τα διοικητικά και τα οικονομικά και εθιμικά προνόμια, όπως η προσωπιδοφορία και η μεταμφίεση.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο παραχωρούσαν τέτοιου είδους προνόμια, έχουμε κατά την κατάκτηση των Ιωαννίνων από το Σινάν Πασά.

Στην τουρκική κοινοποίηση που απύθυνε ο Μέγας Βεζύρης Σινάν Πασάς κατά το έτος 1431 στους πολιορκημένους Γιαννιώτες υπόσχεται πολλά προνόμια και καταλήγει με τη φράση «και ότι άλλο ζητήσετε θα σας το δώσουμε». Πράγματι τότε ζητήθηκαν από τους Γιαννιώτες και πολλά άλλα προνόμια που τους δόθηκαν και μεταξύ αυτών : Να εξασκούν με πλήρη ελευθερία τις θρησκευτικές τους τελετές και τα απαρχαιωμένα έθιμα. (Αραβαντινός 1856).

Ο Αραβαντινός μας λέει ότι μεταξύ των συνηθειών που απορρέουν από τα προνόμιά τους είναι και η προσωπιδοφορία κατά τη διάρκεια των εορτών της αποκριάς. « Η προσωπιδοφορία ήταν ανέκαθεν εν χρήση και την διατήρησαν παρά τις πάσης φύσεως περιπέτειες και αντιξοότητες των προηγούμενων ετών. Και προσπάθησαν με χαρά να διατηρήσουν αυτή τη συνήθεια, επειδή οι απλοί άνθρωποι πίστευαν ότι αυτό το έθιμο είναι μεγάλο προνόμιο και στολίδι για την κοινωνία». Κατά τον ίδιο, η συνήθεια της προσωπιδοφορίας (τη σπουδαιότητα της οποίας αμφισβητεί) φαίνεται να ξεκίνησε από την εποχή κατά την οποία κυβερνούσαν την Ήπειρο Δούκες και Δεσπότες ιταλικής καταγωγής και πιθανόν από την εποχή του Καρόλου του Α΄, ο οποίος ήταν Δεσπότης της Ηπείρου στις αρχές του 14^{ου} αιώνα.

Οι Γιαννιώτες όμως φαίνεται να έχουν άλλη άποψη και ως προς τη σπουδαιότητα και ως προς την καταγωγή των αποκριάτικων εθίμων τους. Γι' αυτό και κατά την παράδοση της πόλης στους Τούρκους, πήραν από το Σουλτάνο Μουράτ Β΄, Χάτι Σερίφ (ιερό αυτόγραφο διάταγμα) μεταφρασμένο και στα ελληνικά, με το οποίο απαριθμούνταν και εξασφαλιζονταν τα προνόμια με όρκο και στο όνομα του Μεγάλου προφήτη. Ανάμεσα στα προνόμια αυτά ήταν και «η προσωπιδοφορία κατά τις εορτάς των Απόκρεω (Λαμπρίδης 1887). Μετά το επαναστατικό κίνημα του 1612 στα Γιάννενα και τον εξισλαμισμό πολλών τιμαριούχων χριστιανών (1635) τα προνόμια των χριστιανών περιορίστηκαν μόνο στο δικαίωμα να φέρουν προσωπίδες τις μέρες της αποκριάς, να τελούν ελεύθερα τις θρησκευτικές τους τελετές χωρίς όμως κωδωνοκρουσίες και να φροντίζουν για τα γράμματα.

Φαίνεται λοιπόν ότι οι Τούρκοι εκτός των διοικητικών και οικονομικών προνομίων, έδιναν και προνόμια σχετικά με τις συνήθειες και τα έθιμα του απλού λαού, για τα οποία πολλές φορές υπήρχαν, όπως στην περίπτωση των Ιωαννίνων και γραπτές διαβεβαιώσεις ότι θα γίνουν σεβαστά.

Στη Νάουσα παρά το ότι δεν σώθηκαν γραπτές διαβεβαιώσεις από τους Τούρκους για τα εθιμικά προνόμια, είναι γνωστό ότι τα αποκριάτικα έθιμα και ιδιαίτερα οι Μπούλες, ήταν προνόμιο που γινόταν σεβαστό από τους Τούρκους και διατηρήθηκε ως έθιμο ζωντανό μέχρι τις μέρες μας.

Λόγω της σπουδαιότητας του εθίμου Μπούλες στη συνείδηση των κατοίκων, μπορούμε με μεγάλη βεβαιότητα να υποθέσουμε ότι ήταν προνόμιο που απόκτησαν οι κάτοικοι από την κτίση της πόλης. Η μεγάλη αγάπη που έδειξαν και δείχνουν ακόμη και σήμερα οι Ναουσαίοι για το έθιμό τους, μας δείχνει πόσο βαθιά ήταν και είναι ακόμη ριζωμένο στην καρδιά και τη συνείδησή τους.

Σίγουρα, ο κατά την παράδοση ιδρυτής της πόλης, στρατηγός του σουλτάνου Μουράτ Α΄, Γαζή Εβρενός, ανάμεσα στα προνόμια που υποσχέθηκε στους κατοίκους της Παλιονιάουστας και των γύρω περιοχών, που θα συνοικούσαν τη νέα πόλη, τη Νιάουστα, θα συμπεριέλαβε και το σεβασμό των παλιών εθίμων τους. Η προσωπιδοφορία πρέπει να ήταν εθιμικό προνόμιο που δόθηκε από το Σουλτάνο Μουράτ Α΄ κατά την κτίση της πόλης στους κατοίκους της Νάουσας, για τον ίδιο λόγο που δόθηκε από το Σουλτάνο Μουράτ το Β΄ στα Γιάννενα, κατά την κατάκτηση της πόλης από τους Τούρκους.

Από την όλη αμφίεση του εθίμου θα κάνουμε ιδιαίτερη αναφορά στην Προσωπίδα γιατί σύμφω-

να με τη μαρτυρία του Σταύρου Χωνού ο πρώτος Ναουσαίος τεχνίτης ο «Μπλατσιώτης», μαθήτευσε για την κατασκευή της σε τεχνίτη των Ιωαννίνων όπου ήδη κατασκευάζονταν για τα δικά τους έθιμα!

Η προσωπίδα στις Μπούλες

Η προσωπίδα (Πρόσωπος κατά τη ναουσαϊκή διάλεκτο) που φοράνε οι Μπούλες, κατασκευάζεται από χοντρό πανί πάνω στο οποίο μπαίνει γύψος. Εσωτερικά αλείφεται με γνήσιο κερί για να είναι δροσερή. Το βάψιμο γίνεται με μείγμα που έχει ως βάση το αυγό. Η βάση είναι λευκή, τα φρύδια μαύρα, ενώ τα χείλη και τα μάγουλα κόκκινα. Στο μέτωπο υπάρχει το κίτρινο βαράκι (στρογγυλό σημάδι). Στα μάτια έχει μικρά ανοίγματα στο μέγεθος της κόρης του ματιού και στη μύτη και το στόμα μικρές τρύπες για την αναπνοή. Κάτω από τη μύτη υπάρχει μουστάκι από αλογότριχα και κατράμι που κατά την παράδοση είναι «αρειμανίως ανεστραμμένο».

Το προσωπίδιο αυτό στηρίζεται πάνω σε κόκκινο, τσόχινο φέσι και στερεώνεται στο λαιμό με το «μαφέσι», κόκκινο βαμβακερό μαντίλι. Πάνω από το φέσι δένεται το «Ταράμπουλο» που είναι ζωνάρι, δίμιτο μεταξοβάμβακο.

Για την προσωπίδα που φοράνε οι Μπούλες έχουμε την παρακάτω περιγραφή από το Σταύρο Χωνό, στην εφημερίδα «ΝΑΟΥΣΑ», στις 4 Μαρτίου του 1928.

«Προσωπής δε πανομοιότυπος αυτή η σημερινή χρώματος ερυθρολεύκου παριστώντος τον σφριγγλόν νεανίαν, με μάτια μικρά, στόμα μικρόν αλλά μύστακα μακρόν αρειμανίως¹ προς τα άνω στραμμένον εις ένδειξιν του ελευθέρου φρονήματος. Δια την κατασκευήν της προσωπίδος ταύτης ο Ναουσαίος Μπλατσιώτης αρκετόν χρόνον εμαθήτευσεν εις τεχνίτην Ιωαννίτην. Από τους οιούς δε αυτού εδιδάχθη την τέχνην ο μοναδικός εις το είδος αυτό Αριστείδης Μπλατσιώτης».

Από την περιγραφή αυτή είναι φανερό ότι ο παλαιότερος γνωστός και φημισμένος κατασκευαστής προσωπίδων στη Νάουσα, ο Μπλατσιώτης, έμαθε την τέχνη του από Γιαννιώτη τεχνίτη. Όπως θα δούμε παρακάτω οι Γιαννιώτες κατασκεύαζαν παρόμοιες προσωπίδες, γιατί είχαν και παρόμοιο έθιμο με τις Μπούλες, που το ονόμαζαν «Προσωπίδες».

Ας δούμε όμως τι σχέση είχαν οι Ναουσαίοι με τα Γιάννενα και την Ήπειρο γενικότερα. Υπάρχουν πολλές ενδείξεις ότι οι Ναουσαίοι είχαν από πολύ παλιά δεσμούς με τα Γιάννενα και την Ήπειρο. Τοπικοί ερευνητές έχουν υποστηρίξει ακόμη και την καταγωγή μεγάλης μερίδας των κατοίκων της Νάουσας από την Ήπειρο. Ψηφίδες αυτής της σχέσης μπορούμε να δούμε παρακάτω :

- ✓ Μας είναι γνωστό ότι ο πολιούχος άγιος της Νάουσας, Όσιος Θεοφάνης, γεννήθηκε στα μέσα του 16^{ου} αιώνα στα Γιάννενα και προερχόταν από επιφανή οικογένεια των Ιωαννίνων.
- ✓ Ο αρχαιότερος και σπουδαιότερος όλων των λογίων της Νάουσας ο Αναστάσιος Μιχαήλ

¹ αρειμανίως = αγρίως, με πολεμοχαρή τρόπο, φιλομάχως και προκλητικώς

(δεύτερο μισό 17^{ου} αι. – αρχές 18 αι.), αφού τελείωσε την εκπαίδευσή του στα σχολεία της Νάουσας, συνέχισε τις σπουδές του πάνω στην Αρχαία Ελληνική Γλώσσα και τη Φιλολογία στα Γιάννενα.

- ✓ Τη χρονική περίοδο 1765 – 1775 φαίνεται να διαπρέπει ως σχολάρχης στα σχολεία της Νάουσας, ο Γιαννιώτης δάσκαλος, Αμφιλόχιος ο Παρασκευάς.
- ✓ Ο άρχοντας της Νάουσας Ζαφειράκης είχε σπουδάσει στα σχολεία των Ιωαννίνων, το ίδιο και ο γιος του γέρο Καρά Τάσου, ο Γιαννάκης.
- ✓ Ο έφορος αρχαιοτήτων Φ. Πέτσας στην ετυμολογική προσέγγιση που κάνει για την ονομασία της Νάουσας σε άρθρο του στα Μακεδονικά, υποστηρίζει ότι υπάρχει σίγουρη σχέση ανάμεσα στη Νιάουστα και την Ηπειρώτικη Γλυτουνιαύστα, τη σημερινή Κλειδωνιά στο δυτικό Ζαγόρι της Ηπείρου.
- ✓ Ο ιστορικός της Βέροιας Χιονίδης σε άρθρο του για τον όσιο Θεοφάνη στα ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ διαπιστώνει : Φαίνεται ότι δεν ήταν τυχαία η έλευσις και η παραμονή του Θεοφάνους εις την περιοχή της Ναούσης, αλλά ο όσιος επεδίωξε να έλθη πλησίον των Ηπειρωτών Ναουσαίων, **γενόμενος και πολυούχος της πόλεως των.**

Είναι φανερό ότι από τα χρόνια της ίδρυσης της πόλης υπάρχει μεγάλη σχέση με την Ήπειρο και κυρίως τα Γιάννενα. Υπάρχει μεγάλη πιθανότητα σύμφωνα με την προφορική παράδοση και η καταγωγή πολλών Ναουσαίων να είναι από την Ήπειρο.

- ✓ Ο ιστορικό ερευνητής της Νάουσας Στέργιος Αποστόλου, σε άρθρο του στην εφημερίδα Νέοι Καιροί καταθέτει μαρτυρίες που συνηγορούν στην Ηπειρώτικη καταγωγή πολλών Ναουσαίων. Σύμφωνα με μαρτυρίες που συνέλεξε, μετά την κατάληψη των Ιωαννίνων (1431) από τους Τούρκους, μετοίκησαν στη Νάουσα διωκόμενες, οικογένειες οικοδόμων από τέσσερα χωριά της περιοχής Δωδώνης Ιωαννίνων. Άλλη μαρτυρία εμφανίζει να εγκαθίστανται στη Νάουσα πρόσφυγες (αρβανιτόβλαχοι) από τη Μοσχόπολη, μετά την καταστροφή και λεηλασία της από Αλβανικά μισθοφορικά σώματα, το 1769, καθώς και από τη Νικολίτσα (περιοχή Κορυτσάς). Έχουμε ακόμη και μαρτυρίες για εγκατάσταση στη Νάουσα οικογενειών από την Κιάφα και άλλα χωριά του Σουλίου.
- ✓ Μια επίσης σημαντική πληροφορία που δημοσιεύτηκε από το Μανώλη Βαλσαμίδη και προέρχεται από το αρχείο του Αλή Πασά, μας λέει για εγκατάσταση στην πόλη Σαμαρινιωτών : Ο Αλή Πασάς στέλνει μπουγιουρντί στη Νάουσα με το οποίο προστάζει : οι Σαμαρινιώτες που εγκαταστάθηκαν στη Νάουσα να επιστρέψουν και να επανεγκατασταθούν στον τόπο καταγωγής τους. Απαντώντας με Αρτζουχάλι με ημερομηνία 26 Ιουνίου 1801 οι προεστοί της Νάουσας αναφέρουν ότι «οι Σαμαρινιώτες αυτοί δεν ήρθαν πρόσφατα αλλά είναι εγκατεστημένοι στη Νάουσα πάνω από 30 χρόνια. Τον παρακαλούν να μην τους ενοχλήσει, καθώς και άλλους «γιεμπεντζήδες» (ξενόφερτους) που βρίσκονται στη Νάουσα, γιατί χάρη σε αυτούς που είναι περισσότεροι από τους Νιαουστινούς μπορεί και εκπληρώνει η πόλη τις φορολογικές της υποχρεώσεις». Το έγγραφο δείχνει ότι η Νάουσα λόγω των προνομίων και των ελευθεριών που απολάμβανε ήταν πόλος έλξης των δυσαρεστημένων Ελλήνων. Είναι πολύ πιθανό δε μετά την επανάσταση του Διονύσιου (1612) στα Γιάννενα και την κατάργηση των προνομίων που απολάμβαναν οι Γιαννιώτες, πολλοί Γιαννιώτες και Ζαγορίσιοι να μετανάστευσαν στην ελεύθερη από Τούρκους, αυτοδιοικούμενη και προνομιούχα Νάουσα.
- ✓ Ο Κων/νος Τσιώμης πρόεδρος των εν Θεσσαλονίκη Ναουσαίων, σε επιστολή του στην εφη-

μερίδα Φωνή Ναούσης στις 11/6/1961 συνδέει τη Νάουσα με την Ήπειρο εκφράζοντας τη γνώμη ότι οι Ναουσαίοι έχουν καταγωγή από την Ήπειρο. Γράφει επί λέξει : «Ο χαρακτήρ μας, ο τρόπος ζωής μας παλαιότερον, τα ήθη και έθιμά μας, το ένδυμα των παλαιότερων γυναικών και ανδρών, η βιοτεχνία μας, τα πάντα μαρτυρούν την συγγενειάν μας προς τους Δυτικομακεδόνας και Ηπειρώτας».

Οι «Προσωπίδες» των Ιωαννίνων

Η μαρτυρία που θα παραθέσω συνηγορεί ως προς τη συγγένεια που έχει το σημαντικότερο από τα έθιμα της Νάουσας «Οι Μπούλες» με παρόμοιο έθιμο των Ιωαννίνων «τις Προσωπίδες».

Ο Παννιώτης Κ. Κρυστάλλης δημοσιεύει στην ΕΣΤΙΑ το 1892 άρθρο του με τίτλο «Αι Απόκρεω εν Ιωαννίνοις» όπου περιέχονται οι παρακάτω σημαντικές πληροφορίες για το έθιμο των Ιωαννίνων «Προσωπίδες».

Πληροφορίες για την τέλεση του εθίμου

«Από τη σατραπεία του Αλή πασά Τεπελενλή οι προσωπιδοφορούντες (στα Γιάννενα) ήταν υποχρεωμένοι να ζητάνε την άδεια των αρχών, δηλαδή του Πασά και του Μητροπολίτη.

Αφού δινόταν η άδεια, το πανηγύρι άρχιζε από την Κυριακή της κρεατινής. Από το μεσημέρι του Σαββάτου οι κάτοικοι ξεχύνονται στις κεντρικότερες οδούς και πλατείες όπου γίνεται η παρέλαση των προσωπιδοφόρων. Ο μεγαλύτερος όμως συνωστισμός γίνεται στην πλατεία των Μνημάτων.

Στα Γιάννενα οι προσωπιδοφόροι τους οποίους ο λαός ονομάζει απλώς «προσωπίδες»², ως επί το πλείστον απεικονίζουν με την ενδυμασία και την παρέλασή τους τα ηρωικά χρόνια των Αρματολών μας. Συγκροτούν όπως οι Αρματολοί, μπουλουκία από πέντε, επτά και περισσότερα πρόσωπα, μέσα στα οποία διακρίνονται οι καπετάνιοι και τα πρωτοπαλίκαρα από την ενδυμασία αυτών. Φοράνε δε την εθνική μας στολή, επίσης όπως και οι Αρματολοί, με κοντή φουστανέλα, κάλτσες, γελέκια χρυσά, φλωροκαπνισμένα τσαπράζια, γάντζους, παλάσκες, χρυσοκέντητα σελάχια, αργυρά σταυρωτά πάνω στο στήθος. Έτσι ντυμένοι παίρνοντας μαζί τους και τα βιολιά βγαίνουν στους δρόμους χορεύοντας τους κλέφτικους χορούς.

Η Προσωπίδα στο έθιμο των Ιωαννίνων

Οι προσωπίδες τους είναι κατασκευασμένες με ιδιαίτερο τρόπο, παριστούν ομαλά, ωραία και μεγαλοπρεπή πρόσωπα στολισμένα με μεγάλα μάτια και παχύτατα μαύρα μουστάκια από μαλλί, αρειμανίως πάντοτε ανεστραμμένα. Στο κεφάλι φορούνε είτε κόκκινο φέσι με μακριά φούντα με λευκό μαντήλι από μετάξι γύρω από το φέσι, είτε αλβανικό φέσι λευκό.

Επιστροφή των μπουλουκιών και βγάλσιμο της προσωπίδας

Κατά την εσπέρα συγκεντρώνονται όλοι οι προσωπιδοφόροι και ο λαός στην πλατεία των Μνη-

² Κατά τον λαογράφο Φαίδωνα Κουκουλέ, στη Σκύρο το προσωπίδιο ή το γυναικείο κάλυμμα του κεφαλιού λέγεται «Μπούλα» και στην Οινόυντα, μπούλα = μάσκα, μασκάριας.

μάτων, επιστρέφοντας από τους δρόμους και τις διάφορες συνοικίες και χορεύουν μέχρι τη βαθιά νύκτα. Όταν νυχτώσει για τα καλά το πλήθος αρχίζει να αραιώνει και οι προσωπιδοφόροι επανέρχονται στις συνοικίες τους χορεύοντας. Εκεί ανάβουν σε σταυροδρόμι ή στην πλατεία μεγάλη φωτιά τη τζαμάλα και γύρω από αυτή χορεύουν τραγουδώντας μέχρι τα μεσάνυχτα. Όσοι προσωπιδοφορούσαν την ημέρα εδώ βγάζουν τις προσωπίδες και τους βλέπεις να χορεύουν με τις αρματολικές τους φορεσιές γύρω από τη φωτιά. Μετά τα μεσάνυχτα οι φωτιές σβήνουν και οι χορευτές διασκορπίζονται στα σπίτια τους. Το Σάββατο της Τυρινής επαναλαμβάνονται όσα έγιναν το περασμένο Σάββατο και την Κυριακή. Η Κυριακή όμως της Τυρινής που είναι και η τελευταία Κυριακή των αποκριών υπερέχει πάντων».

Πιστεύω ότι είναι εμφανέστατη η ομοιότητα ανάμεσα στις «Μπούλες» της Νάουσας και στις «Προσωπίδες» των Ιωαννίνων ως προς την ενδυμασία, την προσωπίδα, αλλά και ως προς το τελετουργικό των λαϊκών αυτών δρώμενων. Εάν αυτά τα δύο πανάρχαια έθιμα των Ελλήνων έχουν συγγένεια ή ακολούθησαν ταυτόχρονα παράλληλους δρόμους ακόμη δεν το γνωρίζουμε, πιστεύω όμως ότι υπάρχει ανάγκη να γίνει συστηματικότερη έρευνα και διερεύνηση.

Βιβλιογραφία

1. Αγοραστός Δημήτρης, «Οι Μπούλες πριν εξήντα χρόνια» περιοδικό Νιάουσα, τεύχος 6, έτος 1979.
2. Αποστόλου Στέργιος, Λεξικό του γλωσσικού ιδιώματος της Νάουσας, Νάουσα 2007.
3. Αποστόλου Στέργιος, Μαρτυρίες για την Ηπειρωτική καταγωγή οικιστικών πυρήνων της Νάουσας, Νέοι Καιροί, Σάββατο 15/6/2013, σελ.10.
4. Αποστόλου Στέργιος, Οι Γενίτσαροι του τουρκικού στρατού και οι Μπούλες του Ναουσαϊκού αποκριάτικου εθίμου, Έρευνα σε αλβανικές πηγές, Σύμμεικτα τ. Α΄ Μακεδονικές Μελέτες, Νάουσα, 1992.
5. Αραβαντινός Π., Χρονογραφία της Ηπείρου, τ.Α΄, εν Αθήναις 1856.
6. Αραβαντινού Π., Ηπειρωτικόν Γλωσσάριον, Εν Αθήναις 1909.
7. Βαλσαμίδης Μανώλης, Οι Μπούλες της Νιάουσας, Σεμινάριο Μελίκης 2003.
8. Βασοδραβέλλη Κ.Ι., Ιστορικά περί Ναούσης εξ ανεκδότου χειρογράφου, ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ, τ. Γ΄, Θεσσαλονίκη 1956.
9. Γκούτας Αχιλλέας, Σχετικά με την κτίση και θεμελίωση της Νιάουσας, Νιάουσα τ. Ζ΄, τεύχος 53, Οκτώβριος-Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1990, σελ. 139-140.
10. Γκούτας Φ. Αχιλλέας, Η Νάουσα στον 19ο αιώνα, Θεσσαλονίκη 1999.
11. Ζάλιος Χρήστος, Η ιστορία του καρναβαλιού μας, εφημ. νέο Βήμα, 16/2/2007.
12. Ζάλιος Χρήστος, Η ονομασία του εθίμου Μπούλες της Νάουσας περ. Πολιτιστικά Δρώμενα, αρ.εκδ. 43, Μάρτ.-Απριλ.-Μάιος 2007, σελ. 27-31.
13. Ζάλιος Χρήστος, Οι Μπούλες της Νάουσας, εφημ. ΛΑΟΣ Βέροιας 11/2/2007 και 17-18/2/2007.
14. Ζάλιος Χρήστος, Ρυθμοί και ρυθμική αρίθμηση των χορών, στο αποκριάτικο χορευτικό δρώμενο της Νάουσας Μπούλες. Μια νέα ρυθμοκινητική προσέγγιση στους χορούς του δρώμενου που θεωρούνται ελεύθερου ρυθμικού τύπου. Πρακτικά 21^{ου} Παγκόσμιου Συνέδριου για την έρευνα του Χορού, Αθήνα, 5-9 Σεπτεμβρίου 2007.
15. Ζιώτας Μ. Θεόδωρος. Οι Μπούλες της Νάουσας, Νάουσα 2003.
16. Καψάλης Γεράσιμος, Λαογραφικά εκ Μακεδονίας, Δελτίον της Λαογραφικής Εταιρείας Στ΄ έτος 1917, σελ. 452-537.
17. Κουκούλος Ι. Γ., ΟΙ ΜΠΟΥΛΕΣ, εφημ. ΝΑΟΥΣΑ, 26-2-1928.
18. Κρυστάλλης Κ., Ηπειρώτικαι αναμνήσεις: αι απόκρεω εν Ιωαννίνους, Εστία, Τόμ. 33, Αρ. 7 (1892) σελ. 97-100.
19. Λαμπρίδης Ι., Τα Γιάννινα του Λαμπρίδη (Περιγραφή της πόλεως Ιωαννίνων), Εκδόσεις Βασίλης Φανίτσιος, β΄ Έκδοση, 1955.
20. Μέγας Α. Γεώργιος, Ζητήματα ελληνικής λαογραφίας, Αθήναι 1975.
21. Παναγιωτόπουλος Βασίλης, Αρχείο Αλή Πασά, (1 φ., 80x55 (396), 78, Νάουσα 26 Ιουνίου 1801), τ.Α΄, Αθήνα 2007.
22. ΠΕΤΣΑ Μ.Φ., Νιάουσα - Γλυτουνιαύσα, ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ, τ. Ζ΄, Θεσσαλονίκη 1967.
23. Σαμαρά Χ. Θάλεια, Μπούλιες, Στον Μακεδονικό Αγώνα, ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ, Θεσσαλονίκη 1969.
24. Στουγιανάκης Ευστάθιος, Ιστορία της πόλεως Ναούσης, Εν Εδέσση 1924.
25. ΧΙΟΝΙΔΗ Χ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ο Όσιος Θεοφάνης ο Νέος (ο εξ Ιωαννίνων πολιούχος της Μακεδονικής Ναούσης, η ίδρυσις της πόλεως και η καταγωγή των κατοίκων), ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ, τ. Η΄, Θεσσαλονίκη 1968, σελ. 223-238.
26. Χωνός Σταύρος, «Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΚΑΡΝΑΒΑΛΟΥ ΤΗΣ ΝΑΟΥΣΗΣ», εφημερίδα «Νάουσα» 4/3/1928, γράφει με το ψευδώνυμο ΑΜΕΡΟΛΗΠΤΟΣ.